

- Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет, Світова наукова рада при Світовому Конгресі Українців. Редактори: Любомир Винар, Олександр Завальнюк. Т. III. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острого: Вид-во НаУОА, 2007. – С.23-30.
22. Воєнно-політичне забезпечення інкорпорації політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст. // Вісник. Історія. Випуск 56. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 2001. – С.43-47.
  23. Філінюк А.Г., Боднарчук Г.В. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX століття // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С.97-103.
  24. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.
  25. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

The article analyses political-administrative reorganizations carried out in Right-bank Ukraine by Russian autocracy as a result of the second and third divisions of *Reich Pospolita*, its annexation to the Russian empire and the beginning of realization of policy of incorporations.

Key words: Right-bank Ukraine, political-state reorganizations, border, bounds, provinces, *uyezds*.

Отримано: 28.02.2008

УДК 94(477.43)«18-19»:338.45

А. Б. Задорожнюк

СТАН ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЛЯ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті на основі аналізу різноманітних джерел та монографічної літератури розглядається стан розвитку фабрично-заводської промисловості в містах і містечках Подільської губернії у XIX – на початку XX ст. Автор приходиться до висновку, що у досліджуваній період фабрики і заводи краю були зорієнтовані на переробку сільськогосподарської сировини.

Ключові слова: Подільська губернія, міські поселення, фабрика, завод, промисловість.

Історія розвитку суспільства є, насамперед, історія розвитку виробництва. Завданням даної статті є спроба дослідити рівень розвитку фабрично-заводського виробництва в містах і містечках Поділля у XIX на початку XX ст. Найвні в історіографії роботи висвітлюють становище лише окремих, найбільш розвинутих галузей промисловості – цукрової, текстильної, пивоварної і винокурної [21; 17; 16]. Поза увагою дослідників залишилися інші, менш розвинені галузі, особливо їх розвиток в містах і містечках краю. Однак, як зауважив один із дослідників, «саме дрібні підприємства,

забезпечуючи потреби населення в товарах, створювали живильний ґрунт для заснування більш значних підприємств; нагромаджені в них капітали були базою для розширення виробництва» [20, с.57]. Для з'ясування поставленої проблеми нами використано матеріали із Російського державного архіву (фонд 20 і 1281), Російської національної бібліотеки, Центрального державного історичного архіву (в м. Києві) (фонд 442) та «Огляди Подільської губернії» кінця XIX – початок XX ст.

Розвиток економіки Поділля традиційно визначало сільськогосподарське виробництво. Однак, з початку XIX ст. в краї починають з'являтися фабрики і заводи. Слід зазначити, що в XIX ст. основну відмінність фабрики від ремесла бачили у особливих умовах виробництва і збуту. Виробництво на фабриці відбувалося на ринок, а не на замовлення певного кола споживачів і фабрика, менше ніж ремесло залежало від індивідуальних смаків споживача. Найважливішою ознакою фабрики було взаємовідношення між підприємцем і робітниками. Фабрикант майже не працював поряд з робітниками, а лише обмежувався загальним керівництвом підприємства, хоча досить часто і цю функцію надавав найманим службовцям. Ремісничий підмайстер завжди мав надію стати на чолі свого підприємства-майстерні – у фабричного робітника такої надії не було. Термін «завод» в XIX ст. був синонімом «фабрики» і ці поняття не відрізняли [19, Т.ХХХV, с.150]. Отже, користуючись термінологією, а також джерельною базою XIX ст. – надалі подаємо терміни «фабрика» і «завод» в їх тодішньому значенні. До фабрично-заводської промисловості відносили в основному такі виробництва, що займалися переробкою продукції сільського господарства і природних копалин. Саме з цієї причини фабрики і заводи були більш розвинені в господарствах великих землевласників. Фабрики і заводи в документах XIX ст. поділяли на три категорії. До першої із них відносили виробництва, пов'язані з переробкою продуктів тваринного походження, до другої – рослинного походження, до третьої – підприємства, що переробляли корисні копалини. Була ще і четверта категорія підприємств, яка обіймала змішані виробництва. Ця остання категорія виокремилася в документах другої половини XIX ст.

На час остаточного завершення формування Подільської губернії, в краї налічувалося 58 фабрик і заводів. З них 41 підприємство знаходилося в містах і містечках [13, с.49-54]. Всі названі підприємства функціонували у складі поміщицьких господарств і в основному належали господарям населених пунктів, часто були в оренді у купців та міщан. Виробництво міді, скла і селітри проводилися на 16 заводах, з яких 7 знаходилися в містечках. Зокрема, гамарні, які займалися виробництвом речей із міді, знаходилися в м. Зінькові (Летичівський повіт) і належали князю Чарторийському та в м. Браїлові, де власником був граф Фелікс Потоцький. Будівлі цих підприємств були дерев'яними. В 1805 р. на всіх трьох заводах було вироблено із старої міді чанів для винокурень різної ємкості та інших дрібних речей вагою 1371 пуд і 19 фунтів.

Два заводи по виробництву скла (гути) та один по виробництву поташу знаходилися в поміщицьких маєтках. Із одинадцяти селітряних заводів п'ять знаходилися в містечках: М'ясківці, Смотричі, Новій Мурафі, Калюсі та Миньківцях. На всіх підприємствах протягом 1805 р. було виварено селітри 2764,5 пуди, яка була поставлена до кам'янецької артилерійської команди.

Поташень, папірень, полотняних та суконних фабрик у 1805 р. налічувалося 14, з яких 7 функціонувало в містечках. Із трьох папірень – одна знаходилася в м. Миньківці і належала поміщику Мархоцькому. Тут виробляли папір для друку і для письма. Загалом, на трьох папірнях в 1805 р. було вироблено 2070 стоп паперу для друку і 17 стоп для письма. Полотняні фабрики знаходилися в багатьох поміщицьких господарствах і виготовляли продукцію (скатертини і серветки) у необхідній кількості, переважно для власного вжитку. Із 9 суконних фабрик – 6 знаходилися в містечках: Ярмолинцях (Проскурівський повіт, власник Орловський), Деражні (Летичівський повіт, власник Чацький), Межиріві (Літинський повіт, власник Орловський), Лучинці (Могилівський повіт, власник Уруський), Миньківцях (Ушицький повіт, власник Мархоцький) і Сокільці (Ушицький повіт, власник Третьцький). На всіх фабриках у 1805 р. було виготовлено сукна для солдатської уніформи 11000 аршин, сукна для літвей 15723 аршин, байки – 6912, білих попон – 1150, білої фланелі – 1550 аршин.

У 1805 р. на Поділлі налічувалося 28 фабрик по виготовленню килимів, капелюхів, замші, сап'яну та різних шкір. З них 27 знаходилися в містах і містечках. Лише фабрика по виготовленню килимів містилася в маєтку графа Салтикова (в с. Байбузівка, Балтського повіту). На ній у 1805 р. було вироблено 23 килими.

Капелюхи виробляли на 4 підприємствах. Дві фабрики знаходилися в Кам'янці: одна належала купцю І гільдії Антонію Теперу, інша – фабриканту Йогану Росмаку. Одна капелюшня знаходилася в м. Меджибожі і належала фабриканту Августу Сидербергу, інша – в м. Могилеві і належала київському міщанину Томашу Винцьковському. На цих фабриках протягом 1805 р. було виготовлено 69 пухових трикутних, 103 круглих, 254 пояркових трикутних та 710 круглих капелюхів.

Замшева фабрика була в м. Ладижині (Гайсинський повіт) і належала Северину Потоцькому. Заводів по обробці шкір налічувалося три. Вони знаходилися: в м. Браїлові (Вінницький повіт), Немирові (Брацлавський повіт, власник Фелікс Потоцький) і Сокільці (Ушицький повіт, власник ротмістр Третьцький). На всіх вказаних підприємствах у 1805 р. було виправлено 6375 шт. різних шкір (волових, телячих, собачих, конячих, козячих).

Заводи по виробництву сап'яну були сконцентровані в Могилеві. Всі 12 підприємств належали купцям і міщанам повітового центру. Протягом 1805 р. вони виробили 8250 шт. сап'янових шкір різного кольору. Тим самим купцям і міщанам Могилева належало сім саловарень в місті (тут їх називали салганями), на яких у 1805 р. було заготовлено 4149 пудів овечого і козячого сала. Вівці і кози закупалися в Балтському повіті, але головним чином в Херсонській губернії. Худобу пригодили на початку осені стадами, інколи по 18 тис. голів. З вересня по січень її різали і варили сало, а потім виробляли сап'янові шкіри. Слідуючи за традиційною технологією всі шкіри спочатку три дні вимочували у розчині пшеничних висівків, а потім, не менше тижня, у розсолі, після чого шкіри фарбувалися.

Сезонними були виробництва поташу і сілітри. Поташ виготовлявся із деревинної або рослинної золи. Для виготовлення поташу спалювали величезні масиви лісу. З початку ХІХ ст., коли на Поділлі значно зменшилася кількість лісів, це виробництво занепало. Однак, з розвитком цукрова-

реної галузі виявилось, що побічний продукт – меляса, що містила біля 50 відсотків цукру, не могла бути переробленою шляхом кристалізації. Мелясу стали використовувати у винокурнях. Рідина, що залишалася після відгонки спирту, містила всі необхідні солі для отримання поташу. Цю рідину випарювали, а потім прожарювали. Отриманий таким чином поташ був нижчої якості ніж із деревинного попелу. Він не годився для виробництва кристалю, однак для виробництва калієвих солей і простого скла його можна було використовувати. Крім того поташ використовувався для виготовлення мила, для промивки шерсті, у фарбувальних і відбілювальних виробництвах [19, Т.ХХІV-А, с.726]. Селітра добувалася із селітряної землі в природних покладах, або ці поклади створювалися штучно у так званих селітарнях або буртах. Для штучного отримання селітри створювали суміш різних органічних відходів із землею, яка містила вапно, золу і та інші подібні речовини. Матеріалом для утворення селітарень були перегній, кров з бонень, відходи шкіряного виробництва, тощо. Крім отримання селітри із селітарень, її в XIX ст. стали вилучати й із відходів цукрового виробництва. Селітра в основному використовувалася для виготовлення чорного пороху [19, Т.ХХІХ, с.360-361].

Вказана вище кількість фабрик і заводів зберігалася в Подільській губернії на протязі 1806-1810 рр. За 1828 р. збереглися відомості про 35 промислових підприємств на Поділлі, з яких 30 функціонували в містах і містечках [12, с.107]. Серед них 3 заводи переробляли продукти геологічного походження. Гамарня в м. Браїлові (Вінницький повіт) належала власнику містечка і була заснована ще у 1762 р. У 1828 р. була відкрита гамарня в м. Немиріві. Гутня працювала в с. Варинці (Летичівський повіт) в маєтку князя Голіцина. Підприємство було засноване у 1811 р. і спеціалізувалося по виготовленню віконного скла й скла для ручок столових приборів. Однак, скло для вікон купувалося в основному київського виробництва, що заважало розвитку цієї галузі на Поділлі [12, с.103].

Папірень, поташень, підприємств по виготовленню сукна, капелюхів, свічок, шовку та тютюну в краї налічувалося 25. З них в міських поселеннях знаходилося – 20. Серед них і папірня в м. Миньківцях (заснована в 1802 р.), суконні фабрики в містечках Миколаєві, Меджибожі (заснована в 1827 р.), Ворошилівці (в 1822 р. переведена сюди із м. Седлиці), Райгороді, Теплику, Гранові, Ладижені, Бершаді, Калюсі, Сокільці, Тиманівці, Шаргороді та в м. Вінниці. Продовжували працювати дві фабрики по виготовленню капелюхів в м. Кам'яні – Подільському. У 1828 р. одна належала іноземцю Кизявальтеру, інша – іноземцю Мартину Берхману. Свічковий завод працював в м. Саганові і належав римо-католицькому костелу. Із чотирьох поташень одна знаходилася в м. Чорний Острів, інші – в маєтках. Виробництво шовку було організовано в м. Могилеві, де шляхтич Валеріан Трубний вирощував тугові дерева та розводив шовковичних хробаків. В м. Могилеві у 1828 р. була відкрита тютюнова фабрика, яка належала міщанину Шнейеру Ароновичу Булгарському. Тоді ж в Могилеві міщани М. Тутхель і Г. Гольденштейн організували виробництво керамічних люльок для паління.

На самих підприємствах у 1828 р. виробляли шкіри, сало та мило. Шість закладів знаходилося в містах і містечках. Фабрики де оброблялися

шкіри, були влаштовані в м. Браїлові та на францисканській юридикції в Кам'янецькому повіті. Дві фабрики по виробництву сап'яну містилися в Могилеві. В цьому ж місті працювало два саловарних заводи.

Отже, промислові підприємства Поділля у 1828 р. мало чим відрізнялися від підприємств 1805 р. Звертає на себе увагу факт появи у 1828 р. тютюнового виробництва в м. Могилеві. Це перша згадка про тютюн на Поділлі. Взагалі, м. Могилів виступало в той час найбільшим промисловим осередком Поділля.

Різке зростання кількості фабрик і заводів фіксують звіти губернатора починаючи з 1832 р. В 1833 р. подано інформацію про 646 фабрик і заводів [1, с.34]. В 1835 р. вже налічувалося 657 промислових підприємств [2, с.169]. Такий ріст кількості промислових підприємств, на нашу думку, можна пояснити лише політичними причинами. Адже після придушення польського повстання місцевої адміністрації необхідно було показати швидке зростання економіки краю. У зв'язку з цим до категорії фабрик та заводів у 1833 р. потрапили 465 винокурень, 16 броварень, 87 заводів великої рогатої худоби та 35 кінських заводів. В 1833 р. з'являється інформація про дві цегельні, а в 1836 р. губернатор у звіті вказує на існування 120 цегельних заводів, функціонування яких пояснюється лише тим, що раніше цегельні не відносили до фабрично-заводської промисловості, оскільки вони були дрібними сезонними виробництвами. На цей час припадає початок суконного виробництва в м. Дунаївці. Власник містечка граф Красінський запросив німецьких фабрикантів для розвитку суконного виробництва. Один із них, німець Вільгельм Розенбаум просив допомоги у губернатора для розвитку свого підприємства. Фабрикант стверджував, що залишивши у Варшавському королівстві дві фабрики, він у вересні 1830 р. із своїми машинами переселився в м. Дунаївці. Підприємець скаржився, що поніс значні витрати при переміщенні «потрібних машин і досвідчених людей числом більше 30 чоловік». Нестаток капіталів гальмував розвиток фабрики, тому В. Розенбаум просив позику в 1000 руб сріблом на 12-річний термін під заставу фабричних машин, яких становила вартість 4 тис руб. [8, с.2]

Детальний звіт подільського губернатора за 1845 р. подає інформацію про наявність у краї 543 фабрик і заводів, з яких в містах містилося 59 підприємств, в містечках – 223 [3, с.83]. З переробкою природних копалин був пов'язаний 51 завод, з яких 10 знаходилися в містах: дві цегельні в Кам'янці, одна – в Літині та дві – в Балині; гамарня в Проскурові, три черепичні заводи в Барі, завод по виготовленню люльок в Могилеві. В містечках Поділля містилося дев'ять аналогічних виробництв: шість цегельень (в Чорному острові, Браїлові, Стрижівці, Кривому Озері, Красному та Шаргороді), гамарня в Браїлові, вапняковий завод в Зінькові та завод по виробництву люльок в Шаргороді.

У 1845 р. переробкою сировини рослинного походження займалися на 253 підприємствах. Серед них в містах налічувалося 11 тютюнових фабрик (сім в Кам'янці, одна в Проскурові, дві в Летичеві та одна в Могилеві) та одна броварня в Ямполі. В містечках функціонувала 41 винокурня та броварня, дві поташні (в Макові і Чорному острові), папірня (в Миньківцях) та шість цукроварень (в Мурованих Курилівцях, Тростянці, Тульчині,

Шпикові, Городку і Браїлові). В селах знаходилося більше 150 винокурень і пивоварень, шість цукроварень та одна папірня.

Переробка сировини тваринного походження проводилася на 190 підприємствах. Серед них в містах функціонувало 36 промислових закладів: дев'ять свічних заводів (4 – в Кам'янці, 2 – у Вінниці, по одному – в Проскурові, Літині і Балті), 15 саловарних заводів (14 – в Балті і 1 – в Могилеві), суконна фабрика в Ямполі, три миловарні (в Кам'янці, Вінниці і Проскурові), три заводи по обробці шкір в Могилеві, чотири – по виробництву шовку (3 – в Могилеві, 1 – в Гайсині), одна фабрика по виготовленню капелюхів в Кам'янці та фабрика по виготовленню хустин в Могилеві. В містечках краю найбільш розвиненими були підприємства по виробництву сукна, шкір та свічок. Із 102 суконних фабрик, розміщених у містечках, 74 знаходилися в Дунаївцях, 17 – в Немирові. Обробкою шкір займалися на 19 підприємствах, свічки виробляли на 16. В Дунаївцях знаходилась єдина в краї фарбувальна суконна фабрика. На трьох підприємствах (в м. Саврань, Криве Озеро, Крути) топили сало. Мило варили на одному заводі в Зінькові та на двох – в Шпикові. Серветки виготовляли в містечках Янів та Новий Константинів в Літинському повіті. В м. Деражня працювала фабрика по виготовленню капелюхів.

Вперше у звіті губернатора за 1845 р. вказується на існування так званих змішаних виробництв. До них віднесено два механічних заводи в Дунаївцях, чотири підприємства по виробництву карет (три – в Дунаївцях та одна – в Старій Мурафі) та дві екіпажні фабрики в Ярмолинцях. Найприбутковішими були цукрові заводи. На цей час найбільшим був цукровий завод в м. Городку, який в 1845 р. дав прибуток 60 тис. руб. В містах прибуток від фабрично-заводської промисловості був найбільший в Балті – 18905 руб., в Могилеві він становив 11747 руб., в Кам'янці-Подільському – 11101 руб., в Проскурові – 10800 руб., в Летичеві – 310 руб. Найбільш продуктивною була економіка в Дунаївцях. Тут прибуток від суконного виробництва у 1845 р. склав 280 427 руб., а всі промислові підприємства цього містечка виробили продукції на 323759 руб.

Подальше зростання кількості фабрик і заводів на Поділлі фіксує звіт губернатора за 1860 [9, с.42]. На цей час в губернії налічувалося 837 фабрично-заводських підприємств. Серед підприємств, що переробляли природні копалини, найбільше було цегельнь – 157. Наявність такої кількості цегельнь в губернії свідчила про великий попит на цеглу і значний будівничий розмах в краї. Лише 19 цегельнь містилися в містах (2 – в Кам'янці, 3 – в Проскурові, 1 – в Летичеві, 4 – в Хмільнику, 1 – в Ольгополі, 6 – в Балті, 2 – в Барі). Останні 138 цегельнь знаходилися в містечках і селах. Черепицю виробляли на 13 заводах. З них два містилися в Проскурові, 2 – в Літині, 8 – в заштатному місті Барі, та один – в Гайсинському повіті. В Летичевському повіті працював завод по виготовленню скла, а в Проскурівському повіті одне ливарне підприємство. В м. Проскурові функціонувала гамарня. В Літинському повіті містилося підприємство по відливу чавунних виробів, два таких же заводи знаходилися у Вінницькому повіті [9, с.54].

Сировину рослинного походження в 1860 р. обробляли на 490 підприємствах. Серед них найчисельнішими були винокурні (274) і пивоварні (93).

Всі винокурні знаходилися в містечках і селах. Лише дві пивоварні містилися в Проскуріві, одна – в Балті, інші в містечках і селах. Поташ виробляли вісім підприємств (чотири в Кам'янці, три в – Проскурівському і одне – в Летичівському повітах). Маслобійне виробництво концентрувалося в Проскурівському повіті). Тут налічувалося 44 підприємства. Дві маслобійні працювало в Літині та сім в Ушицькому повіті. На цей час на Поділлі налічувалося 36 цукрових заводів. Всі вони містилися в містечках і селах краю. Віск виробляли на одному підприємстві в Ольгопільському повіті. В містах концентрувалося тютюнове виробництво: сім фабрик знаходилося в Кам'янці, дві – в Проскуріві, чотири – у Вінниці та дві – у Могилеві. В Ольгопільському повіті знаходилося два заводи по виготовленню солодкої горілки. Медоварінням займалися на чотирьох підприємствах: одне – у Вінницькому, одне – у Брацлавському та два – в Ольгопільському повітах. В Ольгопільському повіті знаходився і єдиний в губернії винний завод. В заштатному місті Хмільнику було два заводи, які виробляли клей, а в Дунаївцях красильна фабрика.

Переробка сировини тваринного походження проводилася на 165 підприємствах. Найчисельнішими були суконні фабрики. Лише в Дунаївцях на цей час їх налічувалося 49, п'ять працювало у Брацлавському повіті та одна – в Проскурівському. Суконні фабриканти м. Дунаївці нарікали на нового власника містечка Скібневського. Зокрема, прусський підданий Вільгельм Розенбаум скаржився губернатору у 1860 р., що «нинішній власник містечка чинить утиски фабрикантам, а попередні – допомагали їм» [4, с. 3]. Підприємств по обробці шкір налічувалося 42. Шість заводів працювало в Могилеві, чотири – в Барі, інші – в містечках і селах краю. Поширеним було свічне виробництво. В Кам'янці працювало три свічних заводи, в Літині – один, в Хмільнику – три, у Вінниці – два, в Балті – шість, в Ушиці – один, інші чотирнадцять заводів – в містечках і селах. Шовкова фабрика працювала в Могилеві. При суконних фабриках в Дунаївцях було ще чотири заводи по стрижці вовни. До підприємств зі змішаним виробництвом віднесено шість екіпажних заводів, три з яких діяли у Вінниці, та по одному у Брацлавському, Гайсинському і Балтському повітах.

У цей час намічається спеціалізація окремих районів губернії. Зокрема, лише у Літинському повіті виготовлялися сани, візки, різні сільськогосподарські знаряддя, рибальські сітки і бджолині вулики. А в Могилівському і в Ушицькому повітах зосереджувалися підприємства, пов'язані з виробництвом сукна та випалюванням вапна [5, с. 83].

На початку 60-х років XIX ст. економічний потенціал подільських міст був незначним. В Кам'янці-Подільському функціонувало 18 фабрично-заводських підприємств, серед яких шість цегельень, дві миловарні, вісім салотопних, один нафтовий завод, та підприємство по виготовленню солодких горілок [18, с. 5]. У Балті в цей час налічувалося 27 сировинно-переробних підприємств, з яких найбільш прибутковими були 12 саловарень. Крім цього в місті працювало чотири сально-свічкових та один віско-свічковий заводи, три пивоварні, маслобійня та шість цегельень [18, с. 9]. У Вінниці функціонували: пивоварня, миловарня та дві цегельні, незначна кількість виробів, з яких збувалися на місці [18, с. 16]. В Летичеві працювали лише дві саловарні. В Літині – одна тютюнова фабрика, завод по обробці шкір,

дві цегельні, пивоварня, сально-свічковий завод. П'ятнадцять підприємств налічувалося у Могилеві. Серед них одна тютюнова фабрика та заводи: по обробці шкір (3), по виробленню шовку (1), по виробленню сап'яну (5), сально-свічкових (4), саловарних (1). Промисловість Проскурова складала три цегельні та бровар. В Ямполі налічувалося 25 підприємств, з яких на десяти – топили сало, на шести – виготовляли сальні свічки, на двох – варили мило, на семи – випалювали цеглу. В Барі були підприємства: по виробництву шкір (4), по виробництву цегли (9). В Хмільнику працювало три сально-свічкових і два клейових заводи, на одному – виробляли шкіри, а на трьох – цеглу [18, с.46]. Незважаючи на низький рівень розвитку міської промисловості в краї, зазначимо, що в повітових містах Брацлаві, Новій Ушиці, Ольгополі та заштатних містах Вербовці, Старій Ушиці, Сальниці взагалі не було жодного фабрично-заводського підприємства.

У 70-х роках XIX ст. на Поділлі спостерігається процес укрупнення фабрично-заводської промисловості. Так, у 1873 р. тут налічувалося 810 фабрик і заводів, на яких працювало 14656 робітників [6, с.93-96]. В 1877 р. на 714 фабриках і заводах працювало вже 22024 робітника [7, с.133]. Переробкою природних копалин займалися на 111 підприємствах 707 робітників. Найбільше було цеглень (415) та підприємств, що виробляли вапно (180). Цегельний завод являв собою дрібне сезонне підприємство з одним майстром і кількома найманими робітниками (від 3 до 10 чоловік) [11, с.4-13]. Глина і пісок добувалися на місці, а завод складався із випалювальної печі і сушильного сараю. Виробляли сиру цеглу і обпалену. Сира коштувала 5 руб за тисячу, обпалена – 12 руб за тисячу штук [11, с.5]. Часто такі заводи орендувалися власниками цукроварень. Зокрема, в м. Бершаді товариство цукрового заводу орендувало цегельню у місцевого поміщика. Аналогічна ситуація спостерігалася і в м. Чичельнику [11, с.12]. Заводи по виготовленню дзвонів також були невеликими. В м. Немирові функціонувало два таких заводи. Один – належав відставному фельдфебелю Івану Семенову, на якому працював сам господар і один робітник. На іншому, в глиняні форми відливав дзвони сам господар [11, с.19]. Найбільш прибутковим у цій галузі підприємством був скляний завод у Літинському повіті, на якому працювало 22 робітника.

Сировину рослинного походження переробляли на 248 підприємствах із загальною кількістю 19792 робітників. Найбільше робітників працювало на 51 цукровому заводі (18079 чол.). На 120 винокурнях працювало 1285 робітників. Зокрема, винокурня в м. Китайгород знаходилася в оренді у Лейби Гурфінкеля. На підприємстві працювало 12 чоловік, які в трьох чанах виготовляли за рік 8 тис. відер 75% спирту [11, с.18]. Всі інші підприємства мали до 10 робітників. Лише папірня у Вінницькому повіті налічувала 93 робітника, а на паперовій фабриці в Ушицькому повіті працювали 24 робітника.

Сировину тваринного походження переробляли на 183 підприємствах 745 робітників. Найбільше було заводів по обробці шкір. На 57 таких підприємствах працювало 135 чол., на 56 свічних заводах налічувалося 85 робітників, а на 47 суконних фабриках – 452. Отже, всі підприємства цієї галузі залишалися дрібними. На кожному такому підприємстві налічувалося не більше 10 працюючих.

Змішаних підприємств на цей час було 13. На них працювало 102 робітники. До промислових підприємств віднесено млини, серед яких 133 крупчатки та 26 парових. Загалом тут було зайнято 678 чоловік.

Отже, фабрично-заводські підприємства Поділля в 70-х роках XIX ст. залишалися орієнтованими на сільське господарство. Більше 80% промислових робітників були зайняті на цукрових заводах. Так, із 170 винокурень, що працювали в 1873 р., 159 офіційно належали поміщикам, два – акціонерним товариствам, дев'ять – купцям-євреям. Насправді ж 157 заводів знаходилися в орендному володінні міщан-євреїв, і лише на семи винокурнях виробництво вели самі власники [6, с.80]. Із зменшення кількості винокурень у 1877 р. виробництво виросло на 20%. Ріст пояснювався тим, «що із збільшенням акцизної плати винокурні все більше приймали характер великої заводської промисловості, втрачаючи своє сільськогосподарське значення» [7, с.133].

Починаючи з 80-х рр. XIX ст. документи фіксують динамічне зростання кількості фабрик і заводів на Поділлі. У 1886 р. в краї налічувалося 3907 підприємств, на яких постійно працювали 25320 робітники [22, с.28]. Основу виробництва складали 47 цукрових, 83 винокурних та 2900 мукомельних заводи. На цих підприємствах працював 20691 робітник, що складало більше 80% всіх зайнятих у фабрично-заводському виробництві. Саме ці підприємства, а в першу чергу цукроварні, були найбільш прибутковими. Міста краю, в яких містилися лише дрібні підприємства, виробляли 2,5% вартості продукції Подільської губернії. Найбільш розвинена були економіки міст Балти, Проскурова, Могилева і лише четверте місце займало міське господарство губерньського центру [22, с.30].

Дещо змінилася картина промислового виробництва у 90-х рр. XIX ст. Питома вага цукрової промисловості в економіці краю зменшилася. У 1890 р. діючі 43 цукрові заводи складали майже 70% прибутку всієї фабрично-заводської промисловості, а кількість робітників – лише 50% всіх зайнятих у промисловій діяльності. За цукровою промисловістю йшла винокурна та мукомельна. Росло виробництво на суконних фабриках. Загальна кількість робітників у 1890 р. складала 26374 чол. [10, с.42] В цей час в подільських містах продовжували діяти дрібні промислові підприємства. Найбільшими міськими підприємствами у 1890 р. були дві типографії в Кам'янці-Подільському, на яких працювало 47 чол. Слід зазначити, що до промислових підприємств віднесені поряд з типографіями фотографічні салони.

У 1895 р. серед найбільших промислових підприємств Поділля (з річним прибутком, що перевищував 5 тис. руб.) були: цукрові заводи (46), винокурні (82), пивоварні (9), винні заводи (2), тютюнові фабрики (11), суконні фабрики (29), папірня (1), цегельні (4), миловарні (3), заводи по обробці шкір (4), вапнякові заводи (5), свічний завод (1), чавунно-ливарні заводи (4), фабрика по виготовленню сільськогосподарських знарядь (1), млинів (90), підприємства по виробітку фосфоритів (9) [15, с.306-341].

У 1899 р. на 4973 промислових підприємствах працювало 30237 робітників [23, с.63]. В цей час основу економіки краю складали заклади, що переробляли продукцію сільського господарства. Підприємств, що переробляли продукцію рослинного походження налічувалося 3927, на них працювало 26507 робітників.

На початку ХХ ст. тенденція до зростання кількості фабрично-заводських підприємств збереглася. Так, в 1901 р. на 5197 фабриках і заводах працювало 32500 робітників [24, с.50]. У 1905 р. на Поділлі налічувалося 5277 фабрично-заводських підприємств, на яких працювало 36374 робітники [25, с.34]. Основна маса робітників була зайнята у переробці продукції рослинного походження. Таких підприємств в краї налічувалося 4238, на яких працювало 32245 постійних робітників. Найбільше робітників було на 53 цукрових заводах, де було задіяно біля 23 тис. працівників. Заводів по переробці тваринної сировини у 1905 р. налічувалося 198, на них було зайнято 1049 робітників. Найбільшими підприємствами у цій галузі були суконні фабрики. В губернії їх налічувалося 38 (558 робітн.), з них 31 фабрика знаходилася в Дунаївцях, на яких працювало 502 робітники. В 1905 р. в краї налічувалося 721 підприємство, що переробляло сировину виходного походження. На цих виробництвах працювало 2617 робітники. На змішаних підприємствах, яких в той час було 120, працювало 463 робітники. З усіх існуючих в губернії підприємств у повітових центрах знаходилося 436 фабрик і заводів, на яких було зайнято 3277 робітників. Найбільше промислових робітників було в Проскуріві, Гайсині, Вінниці, найменше у Новій Ушиці. В середньому на фабрично-заводських підприємствах, розміщених в найбільших містах Поділля працювало по сім робітників.

Отже, упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. фабрично-заводська промисловість на Поділлі залишалася орієнтованою на сільське господарство. Всі великі промислові підприємства знаходилися в господарствах панів-землевласників. «Міста за своїм розвитком і впливом на округу мізерні і мало чим відрізнялися від містечок» – такий висновок зафіксували писемні джерела [7, с.132].

Потрапивши в правове поле Російської імперії, де національні фабрики були захищені від іноземної конкуренції тарифом 1822 р., місцеві фабриканти не турбувалися про запровадження у виробництво технічних новинок по західноєвропейському зразку. Тому великі фабрики не витісняли дрібне виробництво, а навпаки сприяли його розповсюдженню. Фабричні робітники, особливо після ліквідації кріпосного права, отримуючи на підприємствах необхідні технічні навички, часто відкривали свої невеличкі фабрики [14, с.98]. Лише на кінець ХІХ ст. в подільських містах з'явилися великі промислові підприємства, серед яких завод сільського господарських знарядь в Кам'янці-Подільському та чавунно-ливарний завод в Дунаївцях. Однак і в цей час основу економіки краю складали цукрові та інші заводи, що переробляли продукцію сільського господарства.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1807.
2. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2040.
3. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.5968.
4. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.37. – Спр.936.
5. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.39. – Спр.2.
6. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.53. – Спр.427.
7. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.57. – Спр.183.
8. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.66. – Спр.368.

9. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.367. – Спр.83.
10. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.538. – Спр.202.
11. Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург) (далі – РДІА). – Ф.20. – Оп.12. – Спр.170.
12. РДІА. – Ф.1281. – Оп.11. – Спр.107.
13. Російська національна бібліотека (далі – РНБ). Відділ рукописів. – F-IV. – №605.
14. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности. – М., 1910.
15. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895.
16. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в 1 половині XIX ст. – К., 1954.
17. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – 1 половині XIX ст. Текстильне виробництво. – К., 1960.
18. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. – СПб., 1863. – Ч.2.
19. Энциклопедический словарь. Изд. Ф.Бронгауз и И.Ефрон. – СПб., 1902.
20. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999.
21. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч. 1; К., 1962. – Ч. 2;
22. Обзор Подольской губернии за 1886 год. – Каменец-Подольский, 1886.
23. Обзор Подольской губернии за 1899 год. – Каменец-Подольский, 1899.
24. Обзор Подольской губернии за 1901 год. – Каменец-Подольский, 1901.
25. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – Каменец-Подольский, 1905.

On the basis of analysis of various sources and monographic literature the author examines the state of development of factory-and-works industry in the cities and small towns of Podilska province in XIX – the beginning of XX century. The author comes to a conclusion that during the investigated period the factories and plants of the krai were oriented to the produce processing industry.

Key words: Podilska province, town settlements, factory, plant, industry.

Отримано: 23.03.2008

УДК 371(477.43)«1917-1918»

В. В. Коваль

ДЕЯКІ АСПЕКТИ УКРАЇНІЗАЦІЇ ШКІЛ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917-1918 рр.

У статті на основі періодичних видань, архівних документів та опублікованих матеріалів розглядаються деякі аспекти українізації шкіл на Поділлі в період революційних подій 1917-1918 рр.

Ключові слова: вчителство, губернське самоврядування, Поділля, курси українознавства, українізація, українська мова, школи.

Події Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії та пов'язані з цим демократичні тенденції спричинили в тогочасній Україні реальні сподівання на відродження української мови, створення закладів освіти з наданням їм відповідного національного змісту. Не стало виключенням у цій справі